

Joop Visbeek

De linkse Kerk

Mijn seculiere geloof
voor de onderdrukte klasse

Omslagfoto achterkant: Amsterdam 1952 in de buurt van de
Nieuwe Herengracht/Prins Hendrikkade

Digitalisering, omslagontwerp en vormgeving in 2014 door
Jeroen Visbeek

De spelling is gemoderniseerd naar de regels van 2022.

Uitgegeven door Jeroen Visbeek © 2022

Inhoud

De opkomst van het socialisme	5
Na een eeuw strijd succesvol ten onder	61
Kanttekeningen bij onze democratie	128
Discriminatie buitenlandse bevolkingsgroepen	148
De vrouw en haar huishouden	191
Als bomen eens konden spreken	203

De sociaaldemocratie in Nederland

De opkomst van het socialisme

De geest van de Franse Revolutie, tijdens welke het volk in opstand was gekomen tegen zijn onderdrukkers en die de leuzen van vrijheid, gelijkheid en broederschap had verkondigd, was na de val van Napoleon weggeëbd. Nieuwe staten waren verrezen, oude grootmachten ingekrompen, maar overal zaten de regenten weer even vast in het zadel als voorheen.

De tijd was nog niet rijp voor maatschappelijke hervormingen. Het socialisme kon pas ontstaan als reactie op het kapitalisme. Maar in het begin van de negentiende eeuw bestond het kapitalisme nog niet. De steden waren klein, de verbindingen en communicatie waren traag en gebrekkig, een groot deel van de bevolking woonde op het platteland en werkte in de landbouw en veeteelt.

Natuurlijk waren er rijken en machthebbers. Die waren er altijd geweest. De macht en het geld zijn in de maatschappij altijd ongelijk verdeeld geweest. Die sociale ongelijkheid is inherent aan elke samenleving in het verleden, het heden en de toekomst, want zij berust in wezen op ongelijke kwaliteiten en talenten, die altijd zullen blijven bestaan, en op het feit, dat de mens een sociaal wezen is, die in zijn bestaan afhankelijk is van de maatschappij.

Als we de geschiedenis van de maatschappij nagaan, kunnen we constateren, dat het gewone volk altijd afhankelijk is geweest en onderdrukt is geworden door de macht van de godsdienst en het geld. In vroegere tijden werd deze situatie vanzelfsprekend gevonden. God had het zo gewild.

Het socialisme kon pas ontstaan, toen de democratie in zijn prilste

vorm begon te gloren, toen eindelijk het besef doorbrak, dat de soevereine vorst niet alleen aan God verantwoording schuldig was, maar dat het regeringsgezag voortkwam uit het volk en met instemming van het volk moest worden uitgeoefend.

Langzaam groeide het inzicht, dat alle mensen van nature gelijk waren. Toch werden de rijken nog lange tijd beschouwd als de enigen, die het recht hadden de gemeenschap te besturen. Geleidelijk groeide de maatschappij naar de democratie, die nog altijd wordt beschouwd als de meest ideale staatsvorm. Vanaf de Renaissance en de opkomst van het humanisme was de democratie van de Atheense stadsstaat een lichtend voorbeeld voor latere staatsvormen. Deze democratie ging uit van het principe, dat burgers regeren via gekozen vertegenwoordigers. De democratie in het oude Griekenland heeft slechts korte tijd bestaan. Alle staatsvormen vanaf de Romeinse tijd waren gebaseerd op hiërarchieën, rangordes van hoogwaardigheidsbekleders.

In de Romeinse tijd bekleedden de patriciërs de hoogste posten in de senaat, de plebejers hadden veel minder rechten. In feodale tijden was de politieke orde gebaseerd op een wereldse hiërarchie van koningen, vazallen en horigen en een kerkelijke hiërarchie van paus, bisschoppen en priesters.

Veel filosofen hebben geschreven over een ideale staatsvorm. Al deze utopieën gaan uit van de gedachte, dat de mens van nature goed is en altijd het algemeen belang wil laten prevaleren boven het eigen belang.

De meest ideale staatsvorm moet een evenwicht hebben tussen het algemeen en het eigen belang en deze staatsvorm vindt zijn beste toepassing in een parlementaire democratie.

Maar voordat we zover waren, moesten eerst de absolute vorsten, die hun macht aan God zelf meenden te ontleen, van de troon gestoten worden. Dat ging gepaard met bloedige revoluties, die op het eerste gezicht weinig effect sorteerden. Langzaam maar zeker groeide de ontevredenheid van het volk over de onbepaalde machtsuitoefening.

Maar ook de maatschappij veranderde snel vanaf het begin van de achttiende eeuw. Opvallend in heel Europa was de bevolkingsgroei, die

veroorzaakt werd door een dalend sterftecijfer. Er stierven minder mensen ten gevolge van een verbetering van het voedsel (de invoering van de aardappel als volksvoedsel deed de voedselvoorraden toenemen), een gunstiger klimaat, het afnemen van epidemieën, een betere lichaamsverzorging (zeep en wasbare katoenen kleding), inenting tegen pokken en een verbeterde verloskunde. De groeiende bevolking deed de consumptie stijgen. De productie in de landbouw en industrie nam toe en daarmee ook de handel in die producten. In Engeland, Frankrijk, de Nederlanden en delen van Duitsland was de vooruitgang het grootst. De vraag naar arbeid groeide. Dat schiep de gelegenheid meer kinderen te onderhouden en moedigde trouwen op jeugdige leeftijd aan. De grotere productie van textiel, staal en aardewerk kwam tot stand op kleinschalige wijze door middel van huisnijverheid en handwerk.

Water-, wind- en paardenkracht bleven de voornaamste energiebronnen. Tegen het einde van de achttiende eeuw verschenen de eerste stoomwerktuigen, maar de productie bleef voorlopig kleinschalig. Het werk werd voornamelijk thuis gedaan. Een verbeterd vervoer over land en water maakte het mogelijk om de groeiende productie te concentreren. Deze concentratie was een belangrijke oorzaak van de groei van de steden.

Maar in wezen bleef de Europese maatschappij in deze eeuw conservatief en leefde de bevolking in een plattelandsgemeenschap, gebaseerd op de landbouw. Het dorp, de kleine marktstad en het geloof waren de maatschappelijke banden. De gilden bepaalden de maatschappelijke organisatie. En de sociale structuur werd nog nauwelijks aangetast door de economische veranderingen. De armen waren er nog steeds slecht aan toe. In de achterbuurten van de grote steden heerste grote ellende o.a. door drankmisbruik. Door het stoken op grote schaal was sterke drank gemakkelijk verkrijgbaar.

Engeland was het eerste land, waar de industriële revolutie doorbrak. Tegen het midden van de achttiende eeuw waren alle voorwaarden daar aanwezig voor een grootschalige industriële ontwikkeling nl.

grondstoffen t.w. steenkool en ijzer, een groot arbeidersleger en stoomkracht. De stoomkracht was de grote factor, die concentratie van de industrie mogelijk maakte.

Stoomkracht veroorzaakte een technische doorbraak bij het weven en spinnen. Dit leidde in deze industrietak tot de eerste fabrieken, waarin productiemiddelen onder één dak gebracht werden. De concentratie van de productie in fabrieken vereiste kapitaal. Kapitaal om te investeren werd verschaft uit de grote winsten van de buitenlandse handel, vooral met overzeese gebiedsdelen. In allerlei bedrijfstakken (mijnbouw, ijzer- en staalindustrie) werd stoom de energiebron voor het fabriceren van producten. De stoomlocomotief en het stoomschip bevorderden de internationale handel en de mobiliteit van mensen. Stoomvaart en spoorwegen maakten een massale emigratie van arbeidskrachten mogelijk. De grootste rol speelde stoom bij het verwerken van landbouwproducten, o.a. malen, dorsen en brouwen.

De snelle groei van de steden en de industriële ontwikkelingen veroorzaakten fundamentele sociale veranderingen. Er was een toenemende welvaart van de middenklasse. Zelfs de armste klasse had enig profijt van de gestegen welvaart door de opkomst van de massaconsumptie en door invoer van goedkope voedingsmiddelen uit de Verenigde Staten.

In de grote steden waren de levensomstandigheden van de arbeiders miserabel. Liefdadigheid bracht verlichting voor de allerarmsten. Uit vele West- en Oost-Europese landen trokken kolonisten naar Noord-Amerika, Canada en Australië. Voordat het socialisme zich het lot van de arbeiders zou aantrekken, groeide als politieke tegenhanger van het verstarde conservatisme het liberale bewustzijn. De conservatieven stonden voor de gevestigde orde en waren gekant tegen radicale veranderingen.

De liberalen geloofden in de vooruitgang en streden voor een gekozen parlement, waaraan de ministers verantwoording aflegden, verder voor een onafhankelijke rechterlijke macht, vrijheid van godsdienst, onderwijs en meningsuiting en vrijheid om bezit te vormen.

De liberale ideeën, die uit de Verlichting stamden, werden al snel het wapen van de bezittende klasse om hun eigen belangen te beschermen. Rijke liberalen lieten hun idealen varen bij de gedachte de macht te moeten delen met de lagere klassen. Velen, die door het liberalisme waren teleurgesteld, zochten hun heil in het nieuwe geloof, het socialisme. De grootste socialistische denker van de negentiende eeuw was Karl Marx (1818-1883). Hij ontleende zijn ideeën voornamelijk aan de Duitse filosoof Georg Hegel (1770-1831).

Maar er waren meer filosofen, die kritiek uitten op de particuliere eigendom van productiemiddelen en de vrije markteconomie. In 1840 gaf Pierre Joseph Proudhon een boek uit met de onschuldig klinkende titel ‘Wat is eigendom?’ In dat boek betoogde hij, dat de eigendom van grond, gebouwen en machines alleen ten koste van de inspanning van anderen verkregen kan worden en dat alle eigendom van (zogeheten) productiemiddelen eigenlijk aan de gemeenschap was onttrokken. Door een deel van de opbrengst van de arbeid van boeren en arbeiders – die niet over eigendom beschikken en dus gedwongen zijn om grond te pachten of in loondienst te werken – in eigen zak te steken, plegen degenen, die wel eigendom bezitten, gewoon diefstal. En op die manier kunnen die bezitters of kapitalisten de rest van het volk overheersen.

Het pleidooi van Proudhon om de productie van goederen en diensten in handen te geven van de gemeenschap, inspireerde Karl Marx tot een oproep aan de arbeiders om de kapitalisten hun macht te ontnemen. Hij was de eerste, die zich uitdrukkelijk communist noemde.

Rond 1850 tekenden zich enkele politieke stromingen af met één gemeenschappelijke noemer: verzet tegen het kapitalisme. Het zijn de eerste maatschappelijke bewegingen met een socialistische grondslag. In 1864 werd in Londen de Eerste Internationale Arbeiders Associatie (de Eerste Internationale) opgericht. Het doel van deze Internationale was de emancipatie van de arbeidersklasse. Het was een revolutionaire organisatie, die steunde op een groot deel van de Engelse vakbonden met vertegenwoordigers uit Frankrijk, Spanje, Italië, Zwitserland, Nederland en andere landen.

Reeds vanaf het begin tekenden zich tegenstellingen af tussen de opvattingen van Marx en de anarchisten. Beide bewegingen hadden kritiek op de kapitalistische economie en de burgerlijke staat en streefden er naar, dat de productiemiddelen in gemeenschappelijk beheer moesten komen. De anarchisten vonden het streven van Marx om de politieke macht over te nemen een heilloze weg. Als het proletariaat de politieke macht zou overnemen, zou het principe van de hiërarchie onaangetast blijven. Niet een speciale vorm van regering is de oorzaak van allerlei maatschappelijke ellende, maar het fundamentele beginsel van regeren, aldus Bakoenin, mede met Proudhon de grondleggers van het anarchisme.

Marx propageerde de vorming van politieke partijen. Deze zouden ofwel legaal – na een meerderheidsbesluit in het parlement – ofwel illegaal – dus na een geslaagde staatsgreep – de politieke macht kunnen gebruiken om de economie te socialiseren. De anarchisten streven naar een staatloze samenleving, dus naar afschaffing van de staat, want iedere staat, ook een socialistische, leidt tot onderdrukking, omdat deze nu eenmaal berust op van boven opgelegd gezag, op ongelijkheid van positie, op een meerderheid.

De anarchistische samenleving bestaat uit kleine netwerken van zelfbeherende gemeenschappen, een verbond of federatie van communes, die op vrijwillige basis samen werken om gezamenlijke problemen op te lossen. Het succes hangt af van de wil tot samenwerking. De anarchisten beseften heel goed, dat de mensen geen engelen zouden worden, zodra de staatsmacht verdween. Ze dachten evenwel, dat decentralisatie en kleinschaligheid de spontane samenwerking zouden bevorderen. Een minimum aan dwang en een maximum aan vrijwillige samenwerking zou alleen verwezenlijkt kunnen worden in de kleinste gemeenschap, de commune, die de kern vormt van een federatief systeem van directe democratie (medebeslissingsrecht van alle betrokkenen), dus geen democratie in de zin van een parlementair systeem met politieke partijen, maar alleen een stelsel van raden, waarin een vertegen-

woordiger van een commune zitting heeft en aan wie tijdelijke en gecontroleerde zeggenschap wordt overgedragen. Het anarchisme is in wezen puur individualistisch: het nastreven van een zo groot mogelijke persoonlijke vrijheid.

De strategie, die gehanteerd werd om een staatloze samenleving te bereiken, bestond uit volksverzet tegen de heersende klassen (werk- en huurstaking, diensten belastingweigering, boycot, blokkades, bezetting, sabotage en proletarisch winkelen, legale en illegale acties, zelfs politiek terrorisme. Maar het proletariaat kwam niet in opstand en de burgerij zag in iedere anarchist een misdadiger.

Het anarchisme, dat nooit een grote aanhang heeft gehad, had zijn volgelingen voornamelijk in de agrarische landen (Italië, Spanje, Frankrijk en Rusland). Ik kan niet ontkomen aan de indruk, dat het anarchisme berust op een naïeve en romantische levensbeschouwing en dat de kans van slagen irreëel was. Maar we moeten wel beseffen, dat die tijd heel anders was. De tegenstelling tussen arm en rijk was groter dan ooit. Elke beweging, die het opnam voor de arbeidersklasse, werd verwelkomd. Iedere staking, hoe klein ook begonnen, zou kunnen uitgroeien tot een algemene staking, die de ondergang van het kapitalisme zou inluiden.

De anarchisten beproefden ook vreedzame methoden o.a. activiteiten binnen de vakbeweging. Ze richtten eigen vakbewegingen op (syndicaat – Franse woord voor vakorganisatie). De syndicalisten beschouwden staking als het meest geschikte middel voor de arbeiders in de klassenstrijd.

Tegenover de anarchistische denkbeelden stelde Marx, dat de verovering van de politieke macht nodig was en dat er daarna een overgangperiode zou komen, waarin de staat niets anders zou zijn dan de dictatuur van het proletariaat.

Maar hoe die nieuwe maatschappij er eigenlijk zou moeten uitzien, dat bleef een vaag beeld, een klasseloze samenleving van vrije mensen. Het communisme is voor Marx een feitelijke beweging, die zich onder

onze ogen aan het voltrekken is en die zal leiden tot een nieuwe maatschappij, waarvan de vormen al in de huidige ontwikkeling van de maatschappij zichtbaar zijn. De geschiedenis leert ons, dat er altijd een klassenstrijd heeft bestaan. Het heden draagt de voorwaarden in zich om de tegenstellingen tussen de onderdrukkende en onderdrukte klassen te overwinnen.

De bloedige onderdrukking van de Parijse Commune in 1871, toen arbeiders en kleine ambachtslieden twee maanden lang de politieke macht in handen hadden, gaf weinig hoop aan degenen, die een snelle komst van de nieuwe heilstaat verwachtten. Het was duidelijk, dat er een lange en taaie strijd geleverd moest worden, die goed georganiseerd diende te worden. Legale arbeiderspartijen moesten strijd voeren in de politiek op parlementair niveau. De strijd moest op alle fronten gevoerd worden.

De aanhangers van het anarchisme leden een nederlaag tegenover het voorstel van Marx om de productiemiddelen te socialiseren met gebruikmaking van de staat. Wel werd de opvatting gedeeld, dat de staat als instrument van de heersende klasse via de revolutie zou moeten verdwijnen.

De Eerste Internationale ging in 1876 ten onder ten gevolge van conflicten tussen de aanhang van Bakoenin (anarchisten) en die van Marx. De arbeiderspartijen, die op initiatief van de Eerste Internationale werden opgericht, hadden één gemeenschappelijk doel: De omvorming van de kapitalistische klassenmaatschappij in een klasseloze maatschappij. Tegelijk wilden ze de grote sociale problemen van die tijd te lijf gaan: verbetering van de arbeidsvoorwaarden, democratisering van de politieke macht, sociale maatregelen ingeval van ziekte, werkloosheid of invaliditeit. De gemeenschappelijke strijdvorm was de staking. Al deze zaken deden de behoefte ontstaan tot oprichting van een nieuwe Internationale. Deze Tweede Internationale werd in 1889 te Parijs opgericht. Zij achtte maatregelen van de staat op sociaal gebied een eerste vereiste. Deze maatregelen zouden alleen door politieke organisatie kunnen worden afdwongen. De anarchisten, die weigerden deel te

nemen aan wetgeving en parlementaire activiteit, werden uitgestoten.

Evenredig met de koortsachtige industriële ontwikkeling tegen het einde van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw schoten bij de Tweede Internationale aangesloten socialistische partijen als paddenstoelen uit de grond. Arbeiderspartijen en vakverenigingen groeiden uit tot machtige organisaties, die talrijke verbeteringen voor de arbeiders konden realiseren. De ontwikkeling van het kapitalisme bleek uiterst paradoxaal. Perioden van bloei werden gevolgd door jaren van diepgaande crises.

Tegenstrijdig was ook de ontwikkeling van de arbeiderspartijen. De reële verbetering van het levenspeil van de arbeidersklasse was te danken aan de strijd, die door partijen en vakverenigingen is gevoerd. Maar tegelijk raken de marxistische ideeën en idealen op de achtergrond en blijken de partijen zich in ruil voor politieke en sociale concessies aan te passen aan de bestaande orde.

Deze feitelijke praktijk van de meeste partijen werd door Bernstein, een van de leiders van de rechtervleugel van de Duitse sociaaldemocraten van de Tweede Internationale, gesteund. Hij ontkende het door Marx aangeduide wetmatige karakter van de kapitalistische ontwikkeling. De economische crises zouden geringer en zwakker worden. Het kapitalisme kon zo langs evolutionaire weg uitgroeien tot een socialistisch systeem en de klassentegenstellingen zouden langzaam maar zeker worden uitgewist. De arbeidersklasse dient zich te beperken tot verdere democratisering van de burgerlijke staat. Deze stroming, waarin de kern van de theorieën van Marx wordt 'herzien' en verworpen, heet 'revisionisme'. Het revisionisme toont duidelijk de kloof tussen de theorie en de praktijk van de Tweede Internationale.

Nationale belangen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog betekenden het einde van de Tweede Internationale. In theorie stonden alle socialistische partijen scherp afwijzend tegen de dreigende oorlogsagressie, die volgens hen het gevolg was van de concurrentieslag van

de kapitalisten in de grote industriestaten. Uit angst om in een isolement te geraken en als landverrader te worden aangemerkt, zagen de socialistische partijen af van effectief verzet tegen de oorlogsdreiging en stemden ze in met de oorlogsbegroting.

De voortgaande industrialisatie schiep een levensgroot probleem tussen kapitaal en arbeid. De kapitalist is gedwongen om winst te maken, wil hij niet failliet gaan. De arbeider is gedwongen om zijn arbeidskracht te verkopen.

Aan het einde van de achttiende eeuw had het geld zich opgehoopt in handen van één klasse: de burgerij. In vorige eeuwen werd door de ontdekking en uitplundering van nieuw ontdekte gebieden de basis gelegd voor deze kapitaalvergroting.

Van de andere kant vernietigde de ontwikkeling van de technologie de middeleeuwse ambachten en dreef een groot deel van kleine boeren naar de grote steden. Steeds meer mensen werden beroofd van hun bestaansmiddelen en waren geen eigenaar meer van hun eigen productiemiddelen.

Er voltrok zich een scheiding tussen producenten en productiemiddelen. Zij, die geen eigenaar meer waren van hun productiemiddelen, hadden allen nog hun arbeidskracht om in leven te blijven. En die arbeidskracht moesten ze verkopen aan de bezitters van de productiemiddelen (fabrieken, machines, energiebronnen, grondstoffen). Zij werden noodgedwongen loonarbeiders.

Op het eerste gezicht lijkt de koop van arbeid tegen loon een rechtvaardige zaak. De arbeider ontvangt echter een loon, dat nauwelijks voldoende is om zichzelf en zijn gezin in stand te houden. De waarde van zijn arbeidskracht is veel groter, want de ondernemer produceert en verkoopt goederen, die aanzienlijk meer opbrengen dan het totale loon van de arbeiders. Het arbeidsloon is een sluitpost van het kapitalistisch systeem. De arbeider is totaal afhankelijk van zijn baas. Als het slecht gaat, kan hij ontslagen worden. Hij heeft niets te zeggen over het

product, dat hij maakt. De producten, die vervaardigd worden, voorzien voor een deel in een behoefte, soms een kunstmatig aangekweekte behoefte, maar de behoefte staat niet centraal, het gaat uitsluitend om de winst.

Deze redenering is toch wat simplistisch. De ondernemer draagt het risico van het ondernemerschap. Hij steekt de winst niet in eigen zak, want behalve arbeidsloon moet hij ook een deel van de winst reserveren voor betaling van rente, aflossing van hypotheek en afschrijvingen. Bovendien moet hij geld reserveren voor onverwachte tegenvallers.

Het grote euvel evenwel, waar het kapitalisme aan lijdt, is, dat niet de maatschappelijke behoeftebevrediging vooropstaat, maar het belang van de eigen onderneming. De ondernemingen, die hetzelfde product maken, voeren een moordende concurrentie om een zo groot mogelijk deel van de markt te veroveren. Maar de afzetmarkt kent haar grenzen. Als die bereikt zijn, gaan er een aantal ondernemingen failliet of moeten ze fuseren. Daarom zijn bloei en verval van de economie inherent aan het kapitalistisch systeem. En daarmee komen er altijd weer een aantal arbeiders zonder werk.

De lonen souperen een aanzienlijk deel van de brute winst. Om de winst zo hoog mogelijk te houden, zullen de lonen zo laag mogelijk moeten zijn en/of zal het werk met zo min mogelijk arbeidskrachten uitgevoerd moeten worden.

De arbeiders delen niet of nauwelijks in de grote winsten. Die grote winsten worden verdeeld onder de kapitaalverschaffers en voor nieuwe investeringen teneinde de winsten nog verder te vergroten, terwijl de behoefte veel minder toeneemt. De tegenstelling tussen arbeid en kapitaal leidde tot twee klassen, de bezittende klasse en de arbeidersklasse. In tijden van een verslechterende economie staan de belangen van beide klassen scherp tegenover elkaar.

Een voorbeeld van wat het kapitalisme in de maatschappij aanricht, vinden we in de ondergang van de ‘Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen’. Deze fabriek, in 1827 door Paul van Vlissingen op

Oostenburg gevestigd, was het enige grote industriële bedrijf van Amsterdam. De ‘Koninklijke Fabriek’ ging in 1890 failliet. Deze onderneming had permanent gebrek aan werkkapitaal, terwijl Russische staats- en spoorwegleningen wel twintig maal overtekend werden en grote kapitalen naar de Indische cultuurmaatschappijen vloeiden in de verwachting dat de koloniale uitplundering superwinsten zou opleveren. Steun van de overheid in de vorm van orders bleef uit.

Zowel toen als nu gaat het de doorsnee kapitaalbezitter niet om het bevorderen van de werkgelegenheid, maar om een zo groot mogelijk profijt. Als het één samengaat met het ander, is dat alleen maar prettig.

Op 1 juni 1891 kwam een nieuwe onderneming tot stand onder de naam ‘Fabriek van werktuigen en spoorwegmateriaal’, genaamd ‘Werkspoor’. Wat bijzonder opvalt in de anderhalve eeuw bestaansgeschiedenis van dit bedrijf, is de ongehoorde schommeling binnen het personeelsbestand. Zo werken er 1500 man, zo zijn het er honderd. Kapitalisme betekent niet alleen uitbuiting, maar ook bestaansonzekerheid.

Voordat de industrialisatie in ons land op gang kwam, maakte Nederland een periode van verval en grote armoede door. De Fransen hadden een ontredderde economie achtergelaten. Leiden was een dode stad geworden, Rotterdam telde 800 bedelaars. Tenminste één op de tien Nederlanders leefde van de bedeling. De handel stagneerde, de exportindustrie was weggekijnd, Nederland had gebrek aan kapitaal. De ondernemers waren tevreden met een winst, waarvan ze behoorlijk konden leven. De drang naar meer was hun vreemd, laat staan, dat ze er risico’s voor durfden nemen.

Van de oude stedelijke textielnijverheid was in de negentiende eeuw weinig meer over. Maar in Twente en Brabant kwam een nieuwe textielindustrie op, volgens het huisindustriële systeem nl. boeren en landarbeiders spinnen en weefden in de wintermaanden thuis voor commissiebazen. Hier en daar ontstond een concentratie van spinners en wevers, waaruit een fabriek kon groeien.

De maatschappij van Weldadigheid, in 1818 opgericht door generaal

Johannes van den Bosch, exploiteerde in Drenthe twee ‘vrije’ landbouwkolonies (Frederiksoord en Willemsoord) om woeste gronden te ontginnen voor de landbouw één twee kolonies voor bedelaars en armlastige weeskinderen (Veenhuizen en Ommerschans). Zo konden gemeente- en armbesturen zich vaak hardhandig van hun armlastigen ontdoen. Dordrecht en Amsterdam leegden zo hun weeshuizen.

De eerste sociale bewegingen in de negentiende eeuw hadden een religieuze grondslag. De sekte van de Zwijndrechtse nieuwlichterij was gebaseerd op onderlinge liefde en gemeenschap van goederen. Het was een christelijke broedergemeente, die het nieuwe Godsrijk op aarde verkondigde. De leden waren consequente pacifisten. Ze weigerden op te komen voor de loting van de militaire dienst. Deze nieuwlichters, zoals ze werden genoemd, waren ongevaarlijke utopisten, maar hun ideologie was veel radicaler. Hier volgt een citaat uit hun catechismus ‘De liefde wil al de bergen van rijkdom, heerschappij en macht onder de mensen slechten en alle dalen van armoede, verachting en onwetendheid zozeer verhoogen, dat er gelijkheid kome: zij begint daarmede van zichzelf af, om wat zij is, voor anderen te zijn’. Naar leven en leer waren zij de eerste negentiende-eeuwse socialisten in Nederland. De denkbeelden van graaf de Saint-Simon maakten na zijn dood in 1825 grote opgang in Europa. Marx zou hem later in het Communistisch Manifest de eerste ontwerper noemen van ‘werkelijksocialistische en communistische systemen’.

Volgens het Saint-Simonisme zouden alle werkers, zowel de ondernemers als de arbeiders, zich aaneen moeten sluiten in een geest van harmonie en broederlijke liefde. Dan zou door ‘organisatie’ van de maatschappij en toepassing van de moderne productietechnieken de nieuwe wereld worden geboren, gedragen door een nieuw christendom.

Over deze geruchtmakende Franse leer, met veel pathos verkondigd, werd veel geschreven in de Nederlandse pers rond 1830-1835, meestal op welwillende toon. Maar sinds de Belgische opstand van 1830 zat de

schrik voor revolutionaire geluiden er goed in. In het geheim probeerden een paar enthousiaste aanhangers deze leer in Nederland te propagieren met de uitgave van een brochure, waarvan er twaalf deeltjes zouden moeten verschijnen. Typerend voor de geest van die tijd was de angst om – in onze ogen – zo'n onschuldige leer te verspreiden.

De anonieme auteurs verklaarden onomwonden, dat ze alles wilden vermijden, wat hen zou kunnen verdenken van onrust te willen stoken en dat ze geen enkele relatie onderhielden met de Zwijndrechtse nieuwlichters.

Dat gebrek aan geld en waarschijnlijk ook aan belangstelling een voortijdig einde maakte aan dit propagandablaadje, is minder veelzeggend dan het feit, dat er in ons land zo weinig vrijheid bestond om afwijkende denkbeelden te verkondigen. Pas op liberale grond zou het socialisme kunnen ontspruiten.

In het noorden van ons land, in het veraf gelegen Groningen ontwaakte de liberale geest. Op de Groninger universiteit werkte de geest van de Franse Revolutie nog sterk na. De landbouw bloeide en de graanhandel deed goede zaken. Onder de burgerij ontstond verzet tegen de oude aristocratie,

Het opkomende liberalisme manifesteerde zich in 1840 in het eerste oppositieblad 'De Tolk der Vrijheid', geredigeerd door de Groninger Eilert Meeter. Hij was de eerste journalist, die het in felle taal opnam voor het volk. 'iedere kleine Nederlandsche dwingeland, ieder dom en trotsch gelukskind, iedere heerszuchtige verdrukker van den vaderlandschen burger is onze vijand en verfoeit ons, omdat wij voor de verdrukte volksklasse durven optreden, onze stem tegen het aristocratisch depotismus en het vloekwaardige nepotismus durven doen horen.'

Overall in Europa begon in die jaren een geest van verzet te ontstaan tegen de bestaande regimes. Dit verzet had overwegend een politiek karakter. De burgerij wilde politieke gelijkheid en opheffing van belemmeringen in het internationale handelsverkeer. De radicalen wilden de sociale ongelijkheid tenminste iets verzachten. Bij een provocatie op de

Groninger kermis, waarbij de persoon van koning Willem I werd beledigd, belandde Meeter in de gevangenis. Maar ook met de Groninger boeren kreeg hij het aan de stok, toen hij schreef een voorstander te zijn van een progressieve inkomstenbelasting.

Vlak voor het arrest van de Hoge Raad verdween Meeter in alle stilte naar België. Zijn oppositieblad hield op te bestaan. Met zijn vertrek was het elan weg uit het Groninger radicalisme. Van een liberalisme met sociale inslag was geen sprake meer. Toen Meeter onder Willem II naar Nederland terugkeerde, kwam hij nergens meer aan de slag. Gedesillusioniseerd verzocht hij de koning om een som geld met de verzekering, dat hij dan nooit meer een oppositieblad zou beginnen. De koning kocht zijn stilzwijgen af met een toelage, zoals hij wel meer deed met oppositie-journalisten. Maar het liberale tij was niet meer te keren. Er kwam een zwerm kleine oppositieblaadjes, 'lilliputters' genoemd naar hun kleine formaat (ongeveer 10 x 16 cm). Zulke kleine blaadjes waren vrijgesteld van het dagbladzegel, een belasting op kranten. Met deze blaadjes verscheen voor het eerst een echte volkspers. Ze waren goedkoop, brachten sensationieuws en hadden een felle anti-regeringstoon. Bij elkaar hadden ze een oplage van ca. 15.000, wat veel was voor die tijd. Het NRC had slechts 1800 abonnees. De lilliputters verschenen bijna uitsluitend in kleine provincieplaatsen, zoals Zierikzee, Harderwijk, Steenwijk en Zwartsluis.

In de grote steden bloeide een andere vorm van volkse journalistiek op, genaamd de 'fysiologie', een uit Frankrijk overgewaaid genre. Deze blaadjes, ook van klein formaat, speculeerden eveneens op de sensationezucht en de groeiende ontevredenheid. De Waarachtige Fysiologie van Amsterdam was het eerste persorgaan, dat de arbeiders aanspoorde om zich te organiseren. De gouverneur van koning Willem II in Noord-Holland schreef bezorgd aan de koning 'De politieke lectuur voor de geringere standen begint ongelukkigerwijze in Amsterdam toe te nemen'.

De omstandigheden waren gunstig voor een oppositiepers. De in-

ternationale economische crisis van 1843 was ook in Nederland voelbaar. In 1845 brak een aardappelziekte uit, die de ellende verergerde. In de grote steden braken hongeroproeren uit. Velen verkochten hun laatste bezittingen en gingen sloop naar Noord-Amerika. De oppositieblaadjes reageerden fel tegen de bezittende klasse ‘Wie zijn het, die voortdurend de winst plukken van het arbeidzame deel der Natie? Zouden de miljoenen, die enige bloedzuigers bezitten, niet voldoende zijn om den algemeenen nood te herstellen?’

Het waren slechts enkelen, die hun stem zo lieten horen. Zij waren de pioniers en voorlopers van de socialistische beweging, die nog geboren moest worden. Hun namen zijn vergeten. Zij hebben vervolging en strenge straffen geriskeerend en niet zelden gekregen. Eén van hen schreef bitter over zijn eigen positie ‘Vrij handelende en denkende mensen, waarvan er misschien tien per miljoen zijn (ons land telde toen drie miljoen inwoners) ‘en dat tiental wordt door het geweld tot slaven verneerd en als oproermakers, als onruststokers, als menschen zonder godsdienst uitgekreten’. Na de oppositiejournalisten en physiologieschrijvers kwam voor het eerst een vertegenwoordiger van de arbeiders aan het woord. Het was een club van Duitse arbeiders, die meer politieke belangstelling toonden dan de Nederlandse. In een Nederlandse vertaling van een propagandabrochure werden de arbeiders opgeroepen om zich te organiseren.

Er waren er ook, die pleitten voor een hogere beschaving van de arbeiders. Alleen zo konden ze volwaardige burgers worden, die hun rechten zouden kunnen opeisen. Al deze opposanten waren roependen in de woestijn. Er was te weinig verzet onder het volk. Het blijft bij klagen en stille verwensingen. De grote massa was gezagsgetrouw en volgzaam en putte troost uit de woorden van de pastoor en de dominee. Het volk was bang voor de Regering en voor de politie.

In de tweede helft van de jaren veertig had de ellende een tragisch dieptepunt bereikt. Niet alleen in Nederland. Honger en onrust heersten in heel Europa. ‘Waarlijk, de lucht is zwanger van omwentelings-